

Яворницький Д.І.*Історик, археолог, етнограф, письменник***Біографія Продуктивність землі, флора, фауна й пори року запорізького краю**

За силою й ступенем продуктивності край вольностей запорізьких козаків водночас можна назвати й винятково багатим, і винятково бідним; тут усе залежало не стільки від річкових і джерельних вод, скільки від атмосферної вологи: в дощове літо рослинність досягала тут неймовірних розмірів, урожай був гідний подиву; у спекотне й сухе літо рослинність гинула, неврожай призводив до страшного лиха. Ось чому різні письменники так по-різному описують край вольностей запорізьких козаків: одні стверджують, що це найбагатша й найщасливіша країна, інші - що це дика, безводна, випалена сонцем і позбавлена будь-якої рослинності пустеля. Навіть у одного письменника, але в різні пори року, запорізький край часто зображений по-різному.

Найродючішими тут були місця по низовинах або так званих водах рік Дніпра, Самари, Орелі, Омельника, Самоткані, Домоткані та ін.; найменш родючими були місця в Бугогардівській та Кальміуській паланках, поблизу рік Бугу й Кальміусу. Батько історії, Геродот, котрий жив у V ст. до Р.Х., описує країну скіфів, частина якої згодом належала запорізьким козакам, такими словами: «Земля у них рівна, багата травою й добре зрошена; кількість рік, які течуть через Скіфію, хіба що трохи менша кількості каналів у Єгипті. Четверта ріка, Борисфен (Дніпро), на нашу думку, найбагатша корисними продуктами не лише серед скіфських рік, а й серед усіх узагалі, крім, зрештою, Нілу. Але з інших рік Борисфен найбільш прибутковий: він дає чудові й розкішні пасовища для худоби, багато прекрасної риби, вода на смак дуже приємна, чиста, тоді як сусідні ріки мають каламутну воду; вздовж нього тягнуться чудові орні поля або росте дуже висока трава в тих місцях, де не сіють хліба; біля гирла ріки сама собою збирається у великих кількостях сіль; у Борисфені водяться величезні риби без хребта, звані антокаями, їх солять». Значно пізніше за Геродота, в XVI ст. після Р.Х., сучасник запорізьких козаків так описує багатство їх країни: «В цій країні, придніпровських степах, трава росте надзвичайно високою і такою густою, що неможливо їздити на колесах, бо вона заплутується у шпичях і не дає їм вільно рухатися. В лісах і на деревах безліч бджіл; у цій країні росте в достатку, сама собою, особлива рослина, схожа на винну лозу; місцеві жителі вважають її диким виноградом». У XVII ст., за словами Боплана, в ріках і озерах запорізького краю, а саме: Псельський і Ворскальський Омельники¹, Самоткань, Домоткань, Оріль, Самара та ін., - водилося безліч риби та раків.

В Орелі за одну тоню рибалки витягали до 2 000 рибин, найменша величина яких була футова; у Самоткані й суміжних з нею озерах водилося стільки риби, що вона від власної кількості вмирала, псувала воду й заражала повітря; у Домоткані водилося безліч раків, часом до 9 дюймів завдовжки, й особлива, надзвичайно смачна риба чилики; Самара була багата на рибу, мед, віск, дичину й будівельний ліс і за це багатство звалася святою рікою; околиці Самари запорізькі козаки звали обітованою Палестиною, раєм божим на землі, а всю землю біля ріки - «дуже гарною, квітучою й изобилующою», саме місто Самарь² - «истинно новым и богатым Іерусалимом».

Наприкінці того ж століття московські послани Микита Мойсейович Зотов і Василь Михайлович Тяпкін так само описують місця по ріках Орелі й Самарі: «Там звіра і птахів, і риби безліч... Вод і кінських кормів, і риб, і птахів, також звірів, котрих господь бог благословив людям на їжу, там достатньо». У XVIII ст. очевидець, учасник російсько-турецьких воєн за імператриці Анни Іванівни Христофор Манштейн, змальовує багатство запорізьких степів такими словами: «Земля та найпрекрасніша в Європі; але велика шкода, що не

заселена через брак лісу й води; адже часто трапляється, що, йдучи чотири чи п'ять миль, не побачиш жодного кущика, жодної малої річки. Це змушує завжди возити з собою дрова й воду для варіння їжі з табору в табір, бо ж невідомо, чи знайдеш їх попереду, а також возити велику бочку води для кожної роти, щоб давати пити ратникам під час походу. Бочки використовуються ще й для іншої справи: в кожному полку слід було мати їх від восьми до десяти, й стільки ж товстих дощок, з яких робили мости для переходу піхоти та легких возів, а військові помости використовували лише для великих і важких хур та кавалерії... Щоб зрозуміти, наскільки родючі ці землі, досить сказати, що трави ростуть там вище людини найвишого зросту. Тут у великій кількості є спаржа, а травознавці знаходять також певний вид особливої трави, котру турки й татари використовують для виготовлення своїх світильників. У липні й серпні татари випалюють траву в степу; оскільки вони не вміють косити й сушити сіно, то трави самі висихають від великої спеки, яка буває у червні, липні й серпні, і тому вони мусять палити їх, бо стара, суха трава зовсім би заглушила молоду. Татари також часто випалюють траву, щоб позбавити корму ворожих коней; і якщо при цьому не вжити засобів безпеки проти цієї пожежі, то весь табір може згоріти. Для уникнення цього граф Мініх видав наказ, щоб на кожному возі було велике помело для гасіння пожежі. Потрібно також обкопувати землю навколо табору ровом завширшки в два фути, й таким чином перешкоджати небезпеці подальшого поширення пожежі. Всілякої дичини, а саме: зайців, куріпок, тетеруків, глухих тетер та інших у тих місцях багато; воїнство ловить велику їх кількість руками, а крім того, там стільки перепілок, що кожного дня походу можна мати їх скільки завгодно». Наприкінці того ж XVIII ст. про запорізькі місця писалося у Москву: «Місця мають вони - запорізькі козаки - багаті ріками, лісами й урожайну землю; користуються великими прибутками від скотарства, рибними ловами у Дніпрі й приморських затоках, у гирлі ріки Кальміусу, Берди, поблизу Очаківського лиману і в ньому за договором з турками, яким вони дають в Очаків ліс і дрова». Водночас у точних донесеннях про заняття запорізьких козаків повідомлялося, що хліб, який вони сіяли, давав чудовий урожай - жито й пшениця у 9 і 10, просо в 30 і 40 разів щодо висіяного. Вже після падіння Запоріжжя офіційні джерела змальовували багатство колишніх земель запорізьких вольностей такими барвами: «Великий простір родючих і буйних земель, котрі раніше колишніми запорожцями були полишені в незрозумілій занедбаності, обробляється; поміщики, отримавши дикорослі дачі, старанно обробляють їх і заселяють людьми, та й казенні поселення з належною старанністю працюють у землеробстві, відчуваючи, очевидно, особливу винагороду за свою працю.

Якісна земля дає хліб різного роду - жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо, льон, коноплю та інше; з городніх овочів кавуни дивовижно солодкі й великі, червоні й білі дині, різні огірки, земляні яблука³, часник, цибулю, буряки, петрушку та багато іншого. З огляду на великі степові місця заведене велике скотарство, кінські, рогатої худоби й овечі заводи є головним предметом, маєтним, для отримання порядного прибутку. Скотарство тим вигідніше розвивати тут, що худоба, особливо рогата, й коні майже всю зиму можуть знаходити собі пашу в полі. Повітря тут вельми сприятливе; вода в ріках і озерах солодка й здорова для харчування жителів; риби різної є в достатку. Лісів хоча й бракує, але для подолання цього нині вони вирощуються й посівом, і розсадою різних дерев. Звірі водяться в лісах і степах, диких птахів велика кількість».

Врешті, на початку XIX ст. про запорізькі землі писав французький маркіз де Кастельно таке: «Новоросія дуже велика, і між різними її частинами ми подибуємо відчутну різницю. Повітря тут взагалі чудове, за винятком болотистих місць... Повітря степів відмінне від повітря берегів моря і Кримських гір. Степове повітря можна назвати найчистішим у Європі; взимку холод буває тут, звичайно, дуже відчутний, але вітер не такий поривчастий, як на березі моря; нерідко сніг не випадає кілька років підряд, у той час як суміжні країни на схід і на захід бувають ним вкриті. Це непостійне, але яка ж точка земної кулі не зазнає змін? Зими в Новоросії порівняно лагідніші, ніж у Північній Франції; це не повинно видаватися дивним. Від Одеси до 60° широти немає гір, і коли постійно дмуть північні вітри, все на шляху зазнає їхнього впливу, тоді як інші вітри роблять клімат у Новоросії теплим відповідно до її географічного розташування. У цій країні, не захищеній від холоду, зима буває суворішою, ніж у захищеніших місцевостях на однаковій з нею широті... Весна починається у квітні і вже за 10-15 днів земля буває вкрита зеленню. В цю пору року тисячі різноманітних квітів укривають степ барвистим килимом; чудові пахощі витають у повітрі, й мандрівник міг би захоплюватися всім навколо, аби його не гнітила думка про брак робочих рук для цього розкішного ґрунту. Вигляд степу змінюється від більшої чи меншої посухи; трави досягають тут висоти 3 футів, а на чорноземі мені доводилося бачити їх заввишки навіть 7 футів. Завдяки глибині незайманої землі, жирної, багатой живлющими соками, рослинність тут має незвичайну силу. Густина трави вберігає ґрунт від палючих променів сонця, а роси бувають такими щедрими, що проникають у землю швидше, ніж сонце встигає їх висушити. Під час посухи трави рідшають, але перший дощ заповнює новими всі ті прогалини; таким чином тварини постійно постачаються свіжим кормом. Випари великих трав нітрохи не шкідливі; при сході й заході сонця між горбами утворюється туман, але села, розташовані в низовинах, анітрохи не страждають від цього.

Під час спеки звичайно дме північний вітер, але він не послаблює температури, втрачаючи свою свіжість при проходженні величезного простору, розпеченого сонцем; літня тривалість днів зростає в міру наближення до полюса, з чого можна зробити висновок, що влітку в Новоросії спека буває сильніша, ніж у всіх інших точках земної кулі, розташованих на однаковому градусі. Часто кілька днів підряд буває по 17-20° спеки; але я ніколи не бачив, щоб термометр піднімався вище 26,3° і така температура трималася не більше одного дня, 25° звичайно найвища температура. Зміни бувають щотижня. Один європейець сказав: «гаряче сонце Новоросії - не наше».

Справді, тут можна цілком безпечно віддати себе всій силі сонячних променів; робітники, які найбільше зазнають їхньої дії, не припиняють своїх робіт, муляр наспівує пісні, білячі стіни, що виходять на південь і відбивають гаряче проміння; каменяри у липні засинає в годину відпочинку, часто поклавши некриту голову на свою роботу. І це відбувається на одному градусі з Женевою, Маконе, Гере, Рошеллю, де вулиці порожніють від 2 до 4 години дня. В Одесі вітер часом не дає вийти на вулицю, але сонце - ніколи. Осінь - найкраща пора року в цих місцях. Весна триває недовго; перехід від холоду до тепла здійснюється скоро; але чудова осінь заміняє коротку весну: степ зберігає зелень до грудня. Якщо осінь не дуже дощова, земля так пересихає, що по ній важко йде плуг: орють шістьма-вісьмома волами відразу... В інших країнах клептик безплідної землі, обтяжений податками, відстоюють із зброєю в руках, закликають на допомогу закон, за нього в судах ведуться процеси, що коштують шалених грошей; а тут чудовий ґрунт надається або цілком задарма, або на легких умовах працюватим людям, що можуть збагатитися майже без жодних зусиль: варто лише побажати цього. Земля надзвичайно родюча; вона позбавлена лісу, за винятком північної частини Катеринославської губернії та південної - Криму. Але в безлісних частинах Новоросії жителі використовують замість палива високі сухі трави, звані бур'яном, та висушені на сонці коров'ячі й овечі кізьяки, - все це дає чудове й дешеве паливо».

Після всіх наведених описів стає зрозумілим, чому в спогадах теперішніх дідів країна вольностей запорізьких козаків постає такою багатою й квітучою. Звичайно, в цих спогадах немало й перебільшень, які пояснюються властивістю людської природи все минуле уявляти у кращому вигляді, ніж нинішнє, але загалом вони все таки мають велику долю правди, особливо якщо взяти до уваги схожість розповідей старих з описами очевидців минулих століть та схожість розповідей, записаних у різних, віддалених один від одного, кінцях колишніх вольностей запорізьких.

«Привілля у них таке було, - каже 116-річний дід Іван Гнатович Розсолода, - що тепер такого не знайдеш ні близько, ні далеко. Та що тепер? Тепер так, що хоч вільний, та невдоволений, а тоді було так, що й вільний, і всім вдоволений. Недарма ж кажуть, що як жили ми за цариці, їли паляниці, а як стали за царя, то не стало й сухаря. Тепер, якщо сказати, як воно колись було, то й не повірять. Тоді всілякі квіти цвіли, тоді великі трави росли. Ось тут, де тепер у нас церква, тут була така висока тирса, як ось ця палиця, що у мене в руках: як глянеш, а вона мов жито стоїть; а очерет ріс, мов ліс: здалека так і біліє, так і лисніє на сонці. А що ж до пирію, ковили, мурави, орешку⁴, кураїв та бурнчуків, то як увийдеш у них, то тільки небо та земля й видно, - в отакених травах діти губляться бувало. От вона підніметься вгору, виросте, та й знову падає на землю, та так і лежить, наче хвиля морська, а над нею вже й інша росте; як запалиш її вогнем, то вона тижнів три, а то й чотири горить. Підеш косити, косою трави не відкинеш; поженеш коней, за травою і не побачиш їх; заженеш волів у траву, тільки роги мріють. А випаде сніг, настане зима, то й байдуже: хоч який буде сніг, а трави надовго не закриє. Пустиш собі коней, корів, овець, то вони так пустопаш і пасуться, тільки біля отар і ходили чабанці; а як заженеш овець у траву, то вони між нею наче мурахи, - лише увечері й побачиш, але тоді вже біля них роботи - тирсу вибирати, яка поналазила їм у вовну!.. А що все між тою травою та різних ягід, і говорити нічого: оце було як вийдеш у степ та як розгорнеш траву, то так і бери руками полуниці. Цієї погані, що тепер порозводилась, ховрашків та гусені, тоді й не чували. От які трави були! А бджоли тої, а меду? Мед і в пасіках, мед і в зимівниках, мед і в бурдюгах - так і стоїть у липових діжках: скільки хочеш, стільки й бери, - найбільше від диких бджіл. Дика бджола скрізь сидить; і на очереті, й на вербах; де буркун, в буркуні, де трава, у траві; не було як і пройти через неї: вирубують, було, дупла, де вона сидить.

А лісу того? Бузини, свидини, верби, дуба, груші - сила. Груш як нападає з гілок, то хоч бери граблі та горни у валки: так і лежать на сонці, доки не попечуться. Сади як цвітуть, то наче сукном вкриваються; так патока з них і тече. А товщина дерев? Верби, то їй-богу, десять аршинів у обводі... Земля свіжіша була, ніхто її не мучив так, як тепер, сніги лежали великі, й воду пускали велику, тому й дерево росло добре. А звірів, а птиці? Вовки, лисиці, борсуки, дикі кози, чокалки, виднихи⁵ - так одне за одним і біжать, так і шугають степом. Вовків така сила була, що їх киями били, а із шкіри чоботи та шкірянки робили. А їжаків тих, їжаків? Годі й казати! Були й дикі свині, товсті та здоровенні; вони більше по плавнях шастали. Ото як побачиш у плавнях яку-небудь свиню, то бігом кидайся до дерева, а то хро-хро, чмак-чмак! та до тебе, та так рилом і пре! Виставить морду вперед та й слухає, чи хто не йде; як побачить людину, відразу ж до неї, товкиць рилом! Звалить з ніг, а тоді давай рвати... Були й дикі коні, вони ходили цілими табунами, - косяків по три, по чотири, так і ходять... А що вже птиці було, то боже великий! Качок, лебедів, дрохв, хохітви, диких гусей, диких голубів, лелек, журавлів, тетеруків, куріпок - то хо-хо-хо! Одна куріпка выводила штук двадцять п'ять пташенят на місяць, а журавлі як наводять дітей, то тільки ходять та крукають. Стрепетів сильцями ловили, дрохв волоками тягали, а тетеруків, як настане ожеледиця, дрюками били. І яка ж сила тої птиці була? Як зніметься з землі - сонце застелить, а як сяде на дерево - гілок не видно; висить купою, а як спуститься на землю, то земля, мов долівка у хаті, так і зачорніє. Лебеді, бувало, як заведуться битися між собою, то знімуть такий крик, що батько вискочить з бурдюга та давай стріляти з рушниці, щоб порозганяти їх; а вони як підхопляться вгору, то тільки порось-порось-порось! Тепер нема й тої сили риби, що була колись. Оця риба, що її тепер ловлять, то й за рибу тоді не вважалася. Тоді все чечуги⁶, пістряги, коропа та осетри на все; за одну тоню витягали її стільки, що на весь курінь вистачало. Та все тоді не так було: тоді й зими тепліші були, ніж тепер, - це вже кацапи своїми личаками понаносили нам холоду, а в той час його не дуже й чути було. Тому тоді й сіно мало хто заготовляв, хіба що на той час, коли збиралися йти в похід, для верхових коней. Тоді і врожаї кращі були, - хоча сіяли й небагато, а родило достатньо: чотири мішки як посіють, то нажнуть триста кіп, - лише женців треба було вісім чоловік, щоб зібрати все до Покрови⁷. Батечку мій, і де ж воно все те поділося? І очам своїм не вірю! Ось тут, де стоїть тепер наша Чернишівка, тут ні одної хати не було, тільки батькове привілля, а тепер де й того люду набралось й коли це все позаводили? Тепер і вода перемеряна, й земля перерізана, а що до лісу, то й казати годі: що на сани, що на полудрабки, що на олійниці, що на те, що на се, та так все й повірубували. Де пряменьке, хороше, міцне деревце, то його зараз же й знищать. А тут як пішла ще по лісі рогата худоба, то й пеньків не лишилося, а що вціліло, те саме позасихало й пропало. Та й сама худоба ходить, мов нежива. Як вирубали ліси, пішла на села мошара; за нею теpero і світу божого не видно, а бідній худобі й перепочинку нема; так і ходить вся облита кров'ю. Тепер дайте ви цій свині, що ходить, шматок хліба, то вона здохне. А чому? Тому, що не звикла їсти! Та все тепер перевелось: гадюк менше стало, — повиорювали; у болотах і жаб не чути, - повиздыхали; та хто зна, чи й є тепер болота».

«Колись тут, - розповідає інший дід, Семен Герасименко, - по плавнях та по скелях було стільки вовків, лисиць, зайців та диких свиней, що за ними й не пройдеши. Дикі кабани мали пудів по десять, а то й більше ваги; шестеро чоловіків ледве клало на сани. Тут була така маса звірів, що з міста присилали вершників, чоловік сорок чи п'ятдесят, щоб їх розганяти. Та куди там? За ними ганяються степом, а вони у плавні біжать, їздили з рушницями та шаблями по плавнях та все палили очерети; то вже тоді трохи налякали їх, а то просто страшно вийти було.

Риба, то та, сердешна, навіть задихалася від власної кількості, а раків штанами ловили. А що до птиці, то й казати нічого. Як підеш на полювання, то несеш її додому, мов на коромислі. Стрепети, огарі, лебеді так і ходять по степу пішки. Трави високі-превисокі росли по самі груди, а то й вищі; а роса по траві мов вода: якщо хочеш іти степом, то передусім скинь штани та підбери сорочку, бо як намокнуть, то й не дотягнеш. Як ідеш по траві в постолах, то вода тільки чвирк-чвирк! Ліс ріс густий та високий: груш, калини, дикого винограду - не пролізеш. Уночі страшно було й ходити. А врожаї були такі, про які тепер і не чути. Та й дешевизна на той час яка була: пуд проса десять копійок, пуд пшениці сорок копійок, та й то ще дорого».

«Тут тих звірів, тут тої птиці, - розповідає третій дід, Євдоким Косяк, - то видимо-невидимо було: так пішки по степу й ходять. Приїхали ми зі своєю панею в ці місця, де тепер Наковальня - вона дісталася їй у спадок - приїхали ми та й дивимось, а тут ні хатки, ні курінця, лише степ та ковил. Що тут робити? «А що робити? Рубай очерет, копай дернину та роби курінь». Давай я рубати очерет,

давай копати дерен. Нарубав, поставив, обсіпав землю; от хатина й готова. А вже їсти, то їж, що хочеш: є й птиця, є й звір степовий. «Та що мені, - каже пані, - та птиця та звір степовий? Ти поїдь та злови дике поросся!» Ну, що ж, поросся то й поросся! Сідаю на коня, беру в руку довгу пугу, та й їду до річки, де було лігво диких свиней. От приїду та й чекаю, доки свині підуть пастися у степ, а пороссята лишаться самі; вистежу, та мершій туди; вхоплю поросся і в ноги; ото вже біжу, то вже біжу, що є духу, а воно верещить, мов шалене. І що б ви подумали? Як вчують гаспидські свині, та до мене! Так і лізуть, так і лізуть під ноги коневі; та так біжать до самого куреня, і якби не довга пуга, то й роздерли б. От як воно було в давнину! Зовсім не так, як тепер! А взяти, приміром, урожай. Хіба в давнину він таким бував? Куди там! У нашої пані було семеро чоловік родини, а вона більше тридцяти сажнів ніколи не сіяла. Оце, бувало, заволоче просто навпроти куреня, посіє пшеницю й чекає. То вона як вродить, то й стебла не видно; майже сам колос, та такий товстий, як веретено. Отакі хліба були, а трави, то й казати годі. За травною і землі не видно: лежить на землі, мов шуба чи рядно; а росла така, що людини верхи на коні не видно».

Таким чином, великі багатства дісталися запорізьким козакам; тому деякі письменники минулих століть називали країну вольностей запорізьких козаків країною, що текла «млекою і медом», а серед самих козаків називалася «раєм божим на землі». Чудові пасовища для худоби, безмежні нетрі для птахів, неоглядні степи для звірів, глибокі лимани й численні озера для риби робили запорізький край привабливим, а саме життя в ньому привільним і заманливим:

«Вдосталь там всього було:
І звіра прискучого, і птиці літучої,
І риби плавучої;
Вдосталь там було
І трави-мурави,
Добрим коням на поживу».

Родючість землі запорізьких козаків, звичайно, багато в чому залежала насамперед від її ґрунту: в північній частині земля запорізьких вольностей складалася з соковитого чорнозему від 4 вершків до 1,5 аршина, в низовинах від 2 до 3 аршинів завглибшки, який щороку угнювала густа й висока трава, котра швидко достигала й тут же падала; у південній і особливо у східній частині земля запорізьких козаків складалася з незначного шару чорнозему з піщаним та глинисто-солонцюватим підґрунтям, крім похилих місць поблизу річкових долин і балок, де ґрунт вважався достатньо доброякісним. «Земля у цій околиці - південній окраїні запорізьких вольностей - за винятком піщаних кіс поблизу рік, кучугур та кам'яних берегів, загалом чорна згори на два фути й нижче, волога, а нижче двох футів глиниста, жовтувата, і вся здатна плодоносити; лише на високих горах трава швидко висихає від спеки, тому й хліборобством займатися там не можна, для землеробства залишаються лише балки, пологі місця поблизу балок, низовини біля рік, щоб отримати на тих горах траву, її жоосені треба особливо старанно випалювати». У східній окраїні запорізьких вольностей, у Кальміуській паланці, земля складається з чорноземного шару від 12 вершків до 2 аршинів, а біля самого Азовського узбережжя до 4 аршинів завглибшки; зрештою, цю країну, особливо її південну частину, від фортеці св. Димитрія до Петрівської фортеці, справедливо вважали менш родючою, ніж інші: ґрунти тут чорноземні лише в деяких місцях, загалом же кам'яністі й наповнені різними мінералами - жовто-сірою лужною глиною, вапняком, кам'яним вугіллям, порфіром, графітом, каоліном, скам'янілими пальмами й папоротями, що хоч і становило певне багатство, та цим багатством запорожці не вміли, та й не могли користуватися, вважаючи його, навпаки, шкідливим для себе, бо заважало росту трав.

На всьому просторі запорізьких степів водилася сила найрізноманітніших звірів і птахів, а в ріках, озерах та лиманах велика кількість різної риби та раків. Зі звірів багато було вовків, лисиць, зайців, диких кішок, оленів, ланей, бабаків, ховрахів, «надзвичайно великих» диких кабанів, ведмедів, лосів (біля річки Домоткані й у знаменитому Чорному лісі); сугаків⁸, борсуків, горностаїв, тхорів, річкових бобрів та куниць, які досі трапляються у самарських лісах, первісних турів, що водилися у Литві й Польщі до XVI століття, роги від яких різної величини ще й тепер знаходять поблизу самарських лісів; сайг, видр і диких коней. Сайги, тобто дикі кози особливої породи, водилися у самарських лісах біля дніпровських порогів та у Великому Лузі; це висока, худа, прудка й тонконога тварина з двома білими блискучими рогами, з м'якою, ніжною й гладкою, мов едвоб, під час линяння й дещо грубуватою у звичайний час вовною каштанового кольору. Вона не має носової кістки, натомість має довгу передню губу, котра заважає їй їсти й змушує щипати траву, задкуючи; її м'ясо на смак не поступається козячому.

Видра, по-татарськи каборга, по-запорізьки видниха, - річковий звір, якого було особливо багато у водах Великого Лугу; на вигляд він нагадує кішку, але значно товстіший і довший за неї; ноги у нього короткі, на кінці широкі і з перетинками, як у гусей. Хвіст надзвичайно довгий і пухнастий; вовна у молодих сіра, у старих чорнувата, завжди пухнаста, лискуча, з неї мовби сипляться іскри. Дикі коні, або так звані тарпани, також були звичною твариною у степах запорізьких козаків. «Вони, - каже Боплан, - ходили табунами по 50-60 голів і часто змушували нас братися за зброю: здавека ми приймали їх за татарську кінноту. Зрештою, дикі коні не придатні ні до якої роботи, й хоча лошат можна приручити, вони також не здатні ні до чого, хіба що для їжі: м'ясо їхнє надзвичайно смачне й навіть ніжніше за теляче; зрештою, як на мене, не таке приємне. Приручити дикого коня неможливо, він корисний для м'ясників. Зрештою, ноги у диких коней розбиті; їх копита розростаються, робляться товстими - адже їх ніхто не обтинав - і не дають коневі швидко скакати». У XVIII столітті безліч диких коней водилося у місцевостях по лівому боці ріки Інгулу. Російський академік Самуїл Гмелін, котрий бачив їх у цей час, хоча й значно вище новоросійських степів, описує їх так: «Найбільші дикі коні величиною не можуть рівнятися з найменшими домашніми кінями. Голова у них, порівняно з іншими частинами тіла, надзвичайно товста, вуха досить гострі й бувають такі завбільшки, як у домашніх коней, або завдовжки майже як у віслюка, й опущені донизу; грива досить коротка й кучерява; хвіст у деяких густий, у інших рідкий, але завжди коротший, ніж у свійських коней. Кольором вони схожі на мишей, і ця ознака характерна для всіх диких коней у цих місцях, хоча, зрештою, письменники згадують лише про білих і попелястих. Втім, колір на животі у багатьох схожий на попелястий, а ноги, починаючи від коліна й до копита, чорні. Вовна на них досить довга й така густа, що на дотик більше нагадує хутро, ніж кінську вовну. Вони бігають із незабагатою швидкістю, принаймні удвоє швидше від доброго свійського коня. При найменшому шумі вони лякаються і втікають. Кожен табун має ватажка, жеребця, який іде попереду, а інші йдуть слідом. Дикий жеребець дуже охочий до домашніх кобилиць, і якщо йому вдається здійснити свій намір, то він, звичайно, не пропустить нагоди й поведе їх за собою, причому іноді може загризти свого суперника - свійського жеребця. Спіймани в тенета живі дикі коні бігають із великим зусиллям і гинуть переважно через рік після втрати свободи».

У наш час люди, які бачили диких коней, додають до цього опису: «Дикі коні невеликі з себе, але досить товсті й дуже міцні, мишастої масті. Мій батько таки ловив їх, та що з того? Вони або втечуть, або здохнуть, бо не можуть жити в неволі, - по степу бігати - оце так. Ото, бувало, їде кобилою чоловік по шляху, а дикі коні пасуться. То відразу дикий жеребець збіжить на могилу й нюхає, чим той чоловік їде, кобилою чи конем. Як почує, що кобила, то пиши, чоловіче, пропало: поб'є голоблі, поламає воза й захопить із собою кобилку. І скільки-то по тій дорозі коліс, ободів, голобель та драбин від возів валялося - усе це шкода диких жеребців». Спійманий у 60-х роках у Новоросії дикий кінь мав, за точним описом, зріст 1 аршин і 14 вершків; вовна мишаста, грива й хвіст чорні, густі; очі випуклі, великі, палаючі вогнем; по всій спині, від гриви до хвоста, чорна смуга; голова дещо збільшена, ніздрі розширені; будова тіла й ноги міцні. «Він гордо поводитьсь і на свободі, і під сідлом, швидко біжить рясом в запрягові й прудко скаче галопом під сідлом; витривалий у їзді й слухняний у запрягу не спадає з тіла ні на стайні, ні в табуні, завжди повний і округлий, бадьорий і грайливий». Востаннє табунець диких коней бачили 1866 року (чисельністю шість голів) у віковій тирсі Херсонської губернії, у Заградівському степу князя Кочубея. У наш час дикі коні ще існують у Середній Азії.

Із птахів у степах вольностей запорізьких козаків водилися: баби «з такими величезними шиями, що у своїх волах вони, мов у коші, тримали живу рибу й діставали її звідти собі на їжу»; лебеді, гуси, качки, дрохви, стрепети, колпиці, баклани, журавлі, лелеки, чаплі, тетеруки, куріпки, коростілі, шпаки, голуби, орли, соколи, яструби, чайки, солов'ї, стрижі, галки, сороки, ворони, чижі, щогли, кулики, жайворонки, подорожники та інші простіші птахи; зі свійських птахів півнів було більше, ніж курей, бо півні своїм співом заміняли козакам годинник.

Більшість згаданих звірів і птахів були предметом полювання для запорожців і певним джерелом приватних і військових прибутків.

З риб у ріках, озерах та лиманах вольностей запорізьких козаків були відомі білуга, часом до трьох сажнів завдовжки, осетри, севрюга, стерлядь, соми, сазани або коропа, судаки або сула, окуні, щуки, тарань, скумбрія, вирезуб, рибець, бички, камбала або піврибиця, язї, чиликив, марена, лящі, оселедці, білізна, шаблів, плітки, карасі, раки та ін. Для риболовлі запорізькі козаки взимку розташовувалися у спеціальних заводах, улітку в тимчасових куренях з очерету на берегах рік, озер та лиманів.

З комах у степах вольностей запорізьких козаків були бджоли, яких козаки розводили особливо багато, цвіркуни, мурахи, таргани, павуки та інші; з плазунів - гадюки, вужі, жовтопузики, тобто жовтобрюхи, та ін.

З творинь рослинного світу відомими були виноград, яблука, груші, вишні, терен, калина, барбарис, ожина,⁹ дикий чай, шавлія, персики, водяні горіхи, капуста, цикорій, гірчиця, спаржа, дика морква, хрін, пастернак, артишоки, особливо багато яких росло по Бугу, біля Гарду серед скель, пирій, ковила, катран, бур'янв, богородицька трава,

¹⁰ чебер, бедринець, дягельник, чорнобилник, дика цибуля, щавель, везилв, пижмо, лобода, реп'ях, кропива, полин, лопух, тюльпан, волошки, м'ята, ромашка, гвоздика, заяча капуста, в'язник, бронколь

¹¹ та інші. Крім того, на берегах рік, озер, лиманів і боліт ріс очерет. Із грибів відомі були шампінйони. Показані в такому привабливому й спокусливому вигляді у одних письменників, вольності запорізьких козаків зображені прямо з протилежного боку у інших. Багато хто, покидаючи свою батьківщину десь на Україні, у Польщі чи Росі, утікаючи за пороги й розраховуючи здобути там багату здобич, всупереч цьому нерідко повертався назад, втративши навіть те, що ніс із собою на Низ. Тому й співається у козацьких піснях:

«Дніпре брате, чим ти славен,
Чим ти красен, чим ти ясен -
Чи крутими берегами,
А чи жовтими пісками,
А чи жовтими пісками,
Чи своїми козаками?
- Ой я славен бурлаками,
Низовими козаками,
На Низ ідуть - гроші несуть,
А з Низу йдуть, та й воші б'ють
Попід лав'ю рибу плавлють,
Під припічком горшки ставляють
На піч добро вигражують»

«Розповідь Папроцького¹² виразно малює місцевість, де гніздилося козацтво Стає зрозумілим, чому вона називалася «дикими полями», безлюдною пустелею, не належною нікому із сусідніх народів. Це були простори безплідні, спустошені сараною, віддалені від поселень настільки, що людина ризикувала вмерти голодною смертю під час переходів. Лише деякі місця були багатими на рибу й дичину, та на великих відстанях були розкидані оази багаті рослинності для випасу худоби Віддалитися за пороги означало наразити себе на численні злигодні, витримати які могла лише людина з залізною натурою Щоб військо могло стояти в цій пустелі кошем, його загоми повинні були займатися мисливством і рибальством. Навіть добування солі було пов'язане з далекими переїздами й небезпеками, й тому козаки в'ялили рибу, натираючи її деревним попелом замість солі. Козак-сіромаха було давньою народною приказкою на Україні, де сіромахою звичайно називають вовка в розумінні голодного бурлаки.

Козак і убогість, козак і нужда - ці два поняття завжди були спорідненими. Згадаймо поширене по Україні зображення запорожця з написом: «Козак - душа правдива, сорочки не має». Особливо страшні були запорізькі степи людям, не звичним до них, не знайомим з усіма їх особливостями й умовами степового життя. «Гетьман Самойлович під час переговорів з дяком Українцем про союз із Польщею проти Криму 1679 р. радив цареві не порушувати миру з кримцями, сподіваючись на Польщу, бо, за його словами, поляки попри все своє бажання бути вірними цареві, як тільки потраплять у степ і відчують його принади, не витримують, зраджуть і перейдуть на бік хана, аби лише не вести війни там, де її могли витримати лише звичні до неї сини степів, козаки». Висловлюючись

так, гетьман Самойлович мав на увазі кримські степи, але абсолютно те саме слід сказати й про запорізькі степи. Боплан, котрий у XVII ст. жив на Запоріжжі, відзначає головні недоліки запорізьких степів - брак солі й води; і справді, у запорізьких степах рідко можна було зустріти прісну воду, вона там переважно була гірка й солона. Манштейн, який був у Запоріжжі на початку XVIII ст., вважає бідами степів відсутність підножного корму в осінній час, холодні ночі й неможливий холод серед літа, страшенну пустельність краю, відсутність води й лісу для палива. Польські письменники минулих століть характерно називали всю землю запорізьких козаків «Диким полем», іноді «Чисто-полем», «Пусто-полем». Так само називаються запорізькі степи і в німецькому посланця Еріха Лясоти; останній дає назву «Дике поле» північно-західній Україні запорізьких вольностей від ріки Сури, правої притоки Дніпра, на північ і на південь. На карті XVII ст. «Typus generalis Ukraine» Диким полем («campus desertuset inhabitatus») називається весь простір степів від лівого берега Інгульця до ріки Дніпра. Українські літописці, польські письменники й західноєвропейські мандрівники додають до вказаних недоліків степів запорізького краю страшну спеку влітку, нестерпну холоднечу й люті морози внаслідок відкритої, нічим не захищеної місцевості, взимку; шалені вітри, пошесні хвороби, загальний мор, які часто навідували запорізький край, сарана, комарі, мошара, черви, хижі вовки-сіроманці, що лютували у відкритих степах і своїм виттвям наганяли страху постійним мешканцям та випадковим мандрівникам - усе це робило малодоступним для життя край запорізьких козаків. Багато які з названих лих - посуха, пошесні хвороби, мор, сарана - нерідко повторювалися з року в рік і були справжньою карою божою для низових мешканців. Іноді, виникнувши навіть десь на Україні, ці лиха відчутно відгукувалися і на Запоріжжі, як, наприклад, 1637, 1638, 1645-1650, 1677, 1686, 1710, 1748 і 1749 років. Літо 1575 року в запорізьких степах було таке гаряче, що від страшної спеки трава у степу вигоріла й висохла вода в ріках; восени, у серпні й жовтні, в багатьох місцях через Дніпро навіть вівці переходили вбхід, а на дніпровському Низу, біля Микитинового перевозу й річки Чортотлика, висохли всі плавні, так що татари вільно переправлялися з лівого берега Дніпра на правий і вільно нападали на табори запорізьких козаків. 1583 року в запорізьких степах шаленіла сарана; Самійло Зборовський, власник міста Золочева Львівського повіту, який ішов у цей час із загоном польської шляхти Дніпром для з'єднання з запорізькими козаками й спільного походу проти московського царя Івана Грозного¹³, зустрів нижче острова Хортиці на Дніпрі хмару сарани, від якої у нього загинуло до 300 і попухло багато коней. 1637 року на Україні був страшний неврожай; навесні того року три місяці не було дощу; жито рвали з корінням і дивом було побачити хоча б один зжятий сніп; у петрівку

14

жито продавали по 20, навіть по 24 золотих, просо й гречку по 12, овес по 8 золотих; важко було людині дожити до новини. Тоді сповнилось пророцтво Ісайї, що хто сто мір посіяв, той ледве одну взяв. 1638 року також був недорід; цей рік взагалі був важкий для України; посіяний хліб з'їли черви, тому озимини було дуже мало, й коли б не яровий хліб, гречка та просо, люди помирали б від голоду. 1645 й 1646 року підряд Україну страшенно спустошила сарана, яка завдала народу незліченних лих. 1648 року був «незначний приморок» на людей: «люди барзо упадали»; того самого року був неврожай через бездощів'я протягом трьох весняних місяців; лише ярові хліби були добрі, що і врятувало людей від голоду. Того ж року по всій Україні було страшенно багато сарани, яка завдала людям великих злигоднів, поївши хліб і траву, так що ніде було й сіна накопити; до того ж зима була надто довга, отож худобу нічим було годувати; та сарана зазимувала на Україні, знову з'явилася навесні й «так великою дорожнечу учинила». 1649 року був великий неврожай; вродила лише падалиця від жита в тих місцях, де стояли табори; яровий хліб зняли руками; того ж року була страшенна кількість сарани, що з'їла хліб, і не менше мишей - ніхто не пригадував, щоб колись було стільки мишей, як того року; тому була велика дорожнеча на хліб, сіль і сіно. 1650 року, відразу після свята Різдва Христового, жито продавали більш як по два золоті, а потім по копі

15

, у квітні того ж року восьмина жита по чотири золоті, восьмина проса по 3 й по 10, ярове по 3 й овес по 2 золоті. 1677 року була багата на сніг і мороз зима; сніги й морози трималися майже до святого Георгія

16

, отож у людей не лише сіна, а й соломи стало бракувати.

1678 року після всеїдної (неділі)¹⁷ випали превеликі сніги, від яких загинуло багато татар та їхніх коней, котрі приходили на Запоріжжя й Україну. 1680 року була страшна спека сонячна й суша, від якої повисихали води й трави, розвелися черви, які поїли боби, капусту, горох, коноплю, гречку й переходили з однієї ниви на другу; в той же час у турецькому місті Кизикермені почалася моровиця, першою жертвою котрої став кизикерменський бей з усім своїм домом; з Кизикермена морова язва восени перейшла на Запорізьку Січ і там завдала великого лиха. 1686 року на Україні з'явилася сила чорних черв'ячків, завбільшки з гусінь, які завдали величезної шкоди коноплі та іншим подібним рослинам, окрім хліба; вони цілими полчищами ходили дорогами й через ворота в місто, з міста на городи, не боячись дощів і мокрого літа. 8 серпня 1688 року на Запоріжжя й Україну налетіла страшенна кількість сарани, вкривши все військо князя Василя Голіцина, що йшло проти татар; спочатку вона повернула вниз понад Дніпром, та потім з'явилася біля містечок (тобто поблизу України); далі знову незліченна її кількість з'явилася від Дінця й укрила все військо, але надалі повернула в татарські степи. Ця сарана знищила все жито і яровий, ще нестиглий, хліб, через що «вчинила великою дорожнечу»; від її смороду здихали коні й рогата худоба, з'ївши її з травою, так само пропадали кури, гуси, качки й індик; водночас у Запоріжжі лютувала страшна чума, від якої умерло багато люду. Наступного року, 9 серпня, сарана ще продовжувала лютувати в запорізькому краї. Навесні 1690 року в колишньому запорізькому містечку Самарі або Новобогородицькій фортеці серед людей почалася велика пошесть: помирало багато людей великоросійського звання, вмер і сам воевода фортеці; із Самари пошесть поширювалася й по інших місцях запорізького краю. Водночас на Україні біля Стародуба з'явилася сарана; вона налетіла сюди 9 серпня, а звідси кинулася частково в Литовський край, частково в Польщу, а частина залишилася на зиму біля Ніжина, Чернігова й Стародуба; вона йшла широкою смугою, захопила країну московської землі за містом Свинським, зіпсувала всю Комарницьку волость, зжерла озимий та яровий хліб і була причиною такої дорожнечі, що восьмина жита й вівса коштувала по три золоті. Від її смороду коні, рогата худоба, кури й гуси хворіли і здихали, бо разом із травою їли й сарану; і навіть їхнє м'ясо смерділо сараною. 1710 року на Україні лютувала страшна морова язва; вона почалася спершу в Києві, а згодом поширилася й по інших українських містах; водночас від моря на Україну налетіла велика сарана, котра поїла хліб і траву. 1738 року морова язва з'явилася у Яссах і Бухаресті; звідси вона перекинулася у Кам'янець-Подільський, Бар, Могилів, захопила Україну, перейшла в Очаків і на Кінбурн, захопила багатьох козаків на Запоріжжі, кості яких спочили на цвинтарі Нової Січі й чорними могилами відразу збільшили цей і без того похмурий притулок. 1748 й 1749 років на Україні шаленіла страшна сарана, для викоринення якої вживалося таких же рішучих заходів, як і проти чуми. 1750 року страшна чума спустошила чи не все Запоріжжя. У цей час Кіш розпорядився палити майно й келії зачумлених ченців Самаро-Миколаївського монастиря; тоді було віддано вогневі келію настоятеля монастиря ієромонаха Прокла, померлого від чуми; разом з його майном було спалено безліч документів до історії цього монастиря й біографію першого ігумена обителі, ієромонаха Паїсія. Ця чума продовжувала лютувати й потім, 1756 року, в цих же самарських місцях. Неврожайним було для Запоріжжя літо 1759

року, після нього настала холодна й похмура осінь, а після дощової осені з кінця жовтня прийшла глибока й холодна зима: сніги засипали запорізькі степи; сніговії, мороз і поривчастий вітер довершили люту зиму; такі холоди вперто трималися до лютого наступного 1760 року, і в цей час загинуло безліч людей і ще більше худоби. В новому 1760 році на запорізькій ріці Самарі знову вибухнула чума. «Морова язва, що з'явилася й зразу охопила геть усе Запоріжжя, була така сильна й люта, що нагнала панічного страху козакам-запорожцям; жителі Запоріжжя від нерозуміння й страху, знемоги сердець і збентеження духу, з огляду на смерть припинили всі свої звичні заняття й цілком віддалися молитовним лементам і сердечним скаргам до господа. В Микитиному (застава) ієромонах-начальник раптово й нагло помер, незадовго до смерті написавши у душі старечої, батьківської любові зворушливе послання до своїх діток-запорожців, просячи й благаючи їх каятися у всіх своїх гріхах і готуватися до переходу в загробне життя. Вчитель і наставник січової школи ієромонах Леонід, припинивши всі заняття у школі й перемістивши своїх учнів із Січі за річку Підпільну, з огляду на своє звання як жалісливий батько підніс свій голос, мов трубу, до діток-запорожців, письмово й усно переконуючи всіх і кожного в тяжкі хвилини явної небезпеки турбуватися винятково про догодження Богові й про спасіння душі. Сам пан отаман Олексій Білицький від імені всевельможного і всевладного Коша схиляв козаків-запорожців до того ж. У духовному, суто релігійному настрої козаки-запорожці весь цей час ходили на Новий Кодак вклонялися образові великого милостивця й спасителя від наглої смерті, святителя Христового Миколая». 1768 року із середини січня почалася страшна хуртовина, віхола, що тривала весь лютий до початку березня. Від неї у Запоріжжі загинуло багато людей і більша половина всієї худоби. Такою ж холодною була зима і 1769 року; в цей час татари, які здійснили набіг на Новосербію, втратили від холоду 30 000 коней. 1770 року в запорізькому краю був загальний неврожай і голод, а в Києві з'явилася чума. У січні 1771 року в Запоріжжі почалася морова язва: вже у березні від цієї язви спустіли села Романкове, Кодак, Самара й Перещепине; у жовтні збезлюділи численні слов'яносербські шанці; в цей час здобиччю страшної смерті стали: в Єлизаветграді керівник духовних справ, священник Василь Логовик, у Бахмуті Семен Башинський, у Таганрозі Михайло Парафацький, в Азові Георгій Хрещатицький та Михайло Олексіїв, у кінному козацькому полку Павло Григор'їв та багато інших. Врешті 1772 року навесні у Запоріжжі була страшна й руйнівна повінь, а влітку повсюди почалася чума.

Страшні злигодні, які доводилося терпіти серед диких степів запорізького краю, художньо змальовані в народній думі «Про втечу трьох братів з-під Азова», в якій показано, як двоє братів їдуть на конях через східні степи Запоріжжя, а третій, піший-піхотинець, спішить-поспішає за кінними братами, даремно благаючи їх узяти його з собою, потім губить їх з очей, добирається до Савур-могили й гине тут у страшних муках від голоду й спраги.

«Із-під города, з-під Азова то невеликі тумани уставали.
Як три брати рідненькі,
Як голубоньки сивенькі,
Із города, із Азова, з тяжкої неволі
У землю християнську до батька, до матері, до роду утікали.
Два брата кінних,
А третій брат, менший, піша-пішаниця,
За кінними братами уганяє,
На біле каміння,
На сіре коріння
Свої ніжки козацькі-молодецькі побиває;
Кров'ю слід заливає,
І до кінних братиків словами промовляє:
«Братики мої рідненькі,
Голубоньки сивенькі,
Добро ви учиніте,
Мене, найменшого брата, між коні возьміте,
І в землю християнську, до отця, до матері, до роду надвезіте».
І ті брати тое зачували,
Словами промовляли:
«Братіку милий,
Голубоньку сивий,
Раді б ми тебе між коні узяти,
І буде нас Азовська орда наганяти,
Буде впень сікти-рубати,
І буде нам велику муку завдавати».
І теє промовляли,
Відтіль побігали...
Тоді менший брат на Савур-могилу збігає,
Словами промовляє,
Сльозами обливає:
Побило мене в полі три недолі:
Перша доля безхліб'я,
Друга доля безвіддя,
А третя - буйний вітер в полі повіває,
Бідного козака з ніг валяє.
Тоді менший брат на Савур-могилу захожає,
Головку свою козацьку склоняє,
Батькову-матчину молитву споминає.
От руками не візьме,
Ногами не піде,
І ясними очима на небо не згляне,

Кругом взирає,
Тяжко вздыхає:
«Голово моя козацькая!
Бували ми у землях турецьких,
У вірах бусурменських;
А тепер припало на безвідді, на безхліб'ї погибати,
Дев'ятий день хліба в устах не маю,
На безвідді, на безхліб'ї погибаю!»
Тут теє промовляв... не чорна хмара налітала,
Не буйнії вітри війнули,
Як душа козацька-молодецька з тілом розлучалась.
Тоді сиві зозулі налітали,
У головах сідали, жалібно кували,
І як рідні сестри оплакали;
Тоді вовки-сіроманці набігали,
І орли-чорнокрильці налітали,
В головках сідали,
З лоба чорні очі видирали,
Біле тіло од жовтої кості одривали,
Жовту кість попід зеленими яворами розношали,
І комишами укривали.
І жалібненько квилили-проквляли:
То ж вони козацькі похорони одправляли».

Про інші лиха запорізького краю: сарану, найрізноманітніших комах, особливо комарів, гедзів і мошву, цих «крилатих шпильок запорізьких ковбань», про зимові завірюхи дають детальні й досить цікаві описи сучасники-очевидці — інженер Боплан і барон Тотт «Незліченна кількість й (сарани) на Україні, - пише Боплан, - нагадає мені кару, послану господом на Єгипет за фараона. Я бачив, як ця кара мучила Україну кілька років підряд, особливо 1645 й 1646 років. Сарана летить не тисячами, не мільйонами, а хмарами, займаючи простір завдовжки в п'ять чи шість миль і завширшки у дві чи три милі. Принесена майже щороку на Україну з Татари, Черкеси, Бесси й Мінгрели східним або південно-східним вітром, вона пожирає хліб ще на корені й траву на луках, де лише промчать чи зупиняється на відпочинок її хмари, там за дві години не залишається й стебелинки, і дорожнеча на харчові продукти буває жахлива. Нещастя зростають утриста, коли сарана не пропадає до настання осені...

Для визначення кількості сарани бракує слів: вона цілком заповнює повітря й закриває денне світло. Політ її найкраще порівняти з лапатами снігом, який віхола сипле на всі боки. Коли вона сяде, то вкриває ціле поле, й чути лише шум, з яким вона пожирає рослини; оголившися поле за години чи дві, хмара здіймається й летить далі за вітром. У цей час зникає сонячне світло й небо вкривається мовби грозовими хмарами. В червні 1646 року я на два тижні мусив затриматися у нещодавно збудованому Новограді, де закрив фортецю. Побачивши там силу-силенну сарани, я не стямився від подиву. Гадина (!) вивелася в околицях Новограда навесні і ще не вмала добре літати, але вкривала землю й наповнювала повітря так, що я не міг обідати у своїй кімнаті без свічок. Будинки, стайні, навіть хліви й підвали були забиті нею. Щоб вигнати цю незвану гостю з кімнати, я палив порох, курих сіркою, але все було марно: тільки-но відчинялися двері, як незліченна кількість комах вилетала й залітала водночас. На вулиці вони кидалися в обличчя, сідали на ніс, щоки, брови, навіть падали в рот, якщо хтось хотів сказати слово. Це ще невелика незручність, якщо порівняти її з клопотою під час обіду: розрізаючи м'ясо на тарілці, ви мимоволі давите сарану, й ледь відкриваєте рота, щоб проковтнути шматок, тієї ж миті мусите випльовувати гадину, що влетіла. Найдосвідченіші люди були доведені до відчаю несказанною безліччю сарани: треба самому бути очевидцем, щоб судити про цю кару. Спустошивши за два тижні околиці Новограда й набравшись сили для польоту, сарана рушила за вітром у інші місця. Я бачив її нічліг: купи комах вкривали дорогу шаром в чотири дюйми, так що наші коні зупинялися і лише під сильними ударами нагая пересували ноги; піднявши вуха й форкаючи, вони переступали з великим страхом. Гадина, роздавлена колесами возів і кіньськими опитами, нестерпно смерділа, цей запах досить шкідливий для голови; я був змушений весь час тримати біля носа хустину, змочену оцитом. Свині жадібно прожирють сарану й від'їдають досить швидко; але ніхто не вживає їх у їжу, єдино з відрази до гадини, яка завдає такої великої шкоди. Сарана живе не більше шести з половиною місяців, але виводиться і наступного року: жовтень зупиняє її політ; тоді кожна комаха викопує хвостом яму й, поклавши у неї до 300 яєць, закопує їх ногами; після цього вмирає. Ні дощ під час відкладення яєць, ні міцні зимові морози не знищують зародків: навесні, в середині квітня, коли сонячні промені нагрівають землю, сарана вилуплюється з яєць і розповзається, але не пізніше, як за шість тижнів здобуває здатність літати; а до того часу відходить недалеко від місця свого народження. Міцніючи на силі, вона летить за вітром; постійний північно-західний вітер заганяє її у Чорне море, а інші вітри розносять цю кару по Україні... Ось що помітив я під час тривалого перебування на Україні про цю комаху. Завтовшки вона буває з палець, а довжиною від трьох до чотирьох дюймів». Майже в таких самих тонах зображає степи ногайських татар, а разом з ними й степи запорізьких козаків і автор записок про турків і татар барон де Тотт. «Ці комахи, - каже він, - налітають хмарами на рівнини ногайські, сідають на поля, особливо засіяні просом, і спустошують їх в одну мить. При появі хмар сарани денне світло меркне, і хмари її заступають сонце. Інколи землеробам-ногаєм вдається проганяти її криком і стуком, але частіше вона сідає на полях і вкриває їх шаром завтовшки від шести до семи дюймів. Тоді шум її польоту змінюється шумом, котрий вона зчиняє, пожираючи рослини, й котрий можна порівняти зі звуком від падіння граду; але град не завдає такої шкоди, як сарана. Навіть вогонь не може так спустошити поля: там, де відпочивала сарана, не лишається й сліду життя».

У 1748-й 1749 рр. для винищення в українських степах сарани було вжито таких самих заходів, яких вживали проти морової язви. «Колишні малоросійські полки були всі виведені в поле, й самі полковники й старшини, використовуючи й інших обивателів, винищували сарану, або закопуючи її в рови, або спалюючи, або мітлами б'ючи. Одним словом, винищенням сарани займалися всі начальники й жителі, і це вважалося найпершою справою». Крім сарани, немалих клопотів завдавали жителям України, а особливо Запоріжжя, мошкара й комарі. «Береги дніпровські, - говорить Боплан, - примітні незліченною кількістю мошкари; вранці літають звичайні, нешкідливі мухи; опівдні з'являються великі, завбільшки з дюйм, нападають на коней і кусають до крові; але найбільшій й

найдошкульніші комарі й мошкари з'являються увечері: через них неможливо спати інакше, як під козацькою запоною, тобто в невеликому наметі, якщо тільки не захочеш мати розпухлого обличчя. Я можу ручатися за це, оскільки був навчений на власному досвіді: пухлина з мого обличчя зійшла лише за три дні, а повіки так набрякли, що я ледь міг дивитися; на мене страшно було глянути. Щоб позбутися дошкульних комарів і мошкар, є один засіб - проганяти їх димом; для цього потрібно підтримувати постійний вогонь».

Головним розплідником комарів і мошкар були дніпровські плавні й численні острови з непрохідним очеретом, болотними травами й густими лісами; у відкриті степи вони долітали лише в тому випадку, коли вітер дув від Дніпра в одну з чотирьох сторін світу запорізьких вольностей: якщо він тягнув на захід, вони летіли в той бік і т. д. А в самих плавнях, особливо у Великому Лузі, їх була така сила, що нерідко вони буквально заїдали телят і навіть корів, рогата худоба, потрапивши в плавні, завжди ходила там облита кров'ю і рятувалася лише у воді чи в димі біля розкладених пастухами багать. Звичайний час появи комарів у плавнях Дніпра - середина квітня; кінець - 6 серпня, на Спаса, або 15, на Пречисту, щодо цього придніпровські жителі склали наступний чотиривірш:

Пришов Спас, пропав комариний бас;

А як прийде Пречиста, візьме комара нечиста.

Як прийде Спас, увірветься комариний бас,

А в Пречисту як заграють, то й цимбали поховають.

З багатьох кліматичних незручностей запорізького краю не останнє місце займає і страшний холод у зимовий час. Щодо цього у Боплана є кілька рядків, що досить яскраво змальовують тяжке становище людини, захопленої взимку у відкритому степу України сильним морозом; ще більшою мірою ці слова можна сказати про запорізький край; у цьому краю, не захищеному ні горами, ні лісами, на цій безмежній рівнині особливо сильно відчувалися й літня спека, й зимовий холод.

«Хоч Україна, - пише Боплан, - лежить на однаковій широті з Нормандією, але холод у ній суворіший, і з певного часу не лише жителі, особливо військові люди, але й коні та інша в'ючна худоба не в змозі переносити нестерпний холод. Щасливий той, хто рятується від смерті, відморозивши пальці, вуха, ніс, щоки чи інші частини тіла. У кінцівках природне тепло зникає часом раптово, зароджується антонів вогонь¹⁸ і вони відпадають. Людина з гарячою кров'ю хоча й не може раптово відморозити кінцівок, але від холоду на них з'являються вереди¹⁹, такі ж нестерпні й болючі, як і від венеричної хвороби. Це доводить, що холод на Україні згубний не менш від вогню. Вереди спочатку бувають із горошину, але за кілька днів, а часом і годин, збільшуються і вкривають усю кінцівку, яка потім відпадає. Двоє з моїх знайомих позбулися таким чином найчутливішого органа.

Звичайно холод охоплює людину раптово і з такою силою, що без застережних заходів неможливо уникнути смерті. Люди замерзають двояким чином: одні скоро - їхню смерть можна навіть назвати спокійною, бо вони вмирають під час сну, без тривалих страждань. Хто вирушить у дорогу на коні чи на возі, але без застережних заходів, погано вдягнеться, та ще не зможе перенести жорстокого морозу, той спочатку відморожує кінці рук і ніг, тоді непомітно самі кінцівки, й помаленьку впадає в забуття, схоже на одубіння; у цей час сильна дрімота хилить його на сон.

Якщо вам дадуть заснути, ви заснете, але вже ніколи не прокинетесь; якщо ж зберете всі свої сили й проженете сон, або супутники розбудять вас, ваше життя врятоване. Мені також траплялося стояти на порозі смерті: я засипав від холоду, але мої слуги, фізично міцні й звичні до холоду, кілька разів розбудували мене від сну. Інші вмирають не так швидко, але смерть їхня важча й болісніша. Людська природа не в змозі винести тих страждань, які доводять нещасних майже до божевілля. Такої смерті не можуть уникнути навіть фізично найміцніші люди. Холод проникає у нерви й охоплює поперек; вершники відморожують під панцирем живіт, особливо кишечник і шлунок. Тому мучник відчуває невтолимий голод. Приймавши навіть найлегшу їжу, наприклад бульйон, він негайно вивергає її з жакливим боєм і нестерпними кольками, безперестанку стогне й скаржить, що його внутрішні роздираються. Полишаю вченим лікарям досліджувати причину таких жакливих страждань; я лише зауважу, що деякі допитливі українці, бажаючи дізнатися, чому ця хвороба така болюча, розтинали трупи й знаходили більшу частину кишок почорнілими, обпаленими й мовби склеєними. Це впевнило їх, що такі хвороби невеликовні, й що хворий безперервно кричить і стогне вдень і вночі, оскільки у відморожених нутрошах з'являється антонів вогонь: затяжна й болісна смерть його неминуча. 1646 року, коли польська армія вступила у московські кордони, щоб перешкодити поверненню татар і звільнити полонених ними жителів, жорстокий холод змусив нас згорнути табір. Ми втратили понад 2000 чоловік, багато з яких загинуло описаною нами болісною смертю, інші ж повернулися каліками. Холод не поминув навіть коней, хоча вони й міцніші за нас: під час походу їх загинуло понад 1 000, в тому числі шестеро коней під кухнею генерал-лейтенанта Потоцького, який згодом став коронним гетьманом і краківським каштеляном. Холод захопив нас біля ріки Мерли, що впадає у Дніпро. На Україні від нього захищаються лише тим, що закутуються в теплий одяг і запасаються різними речами, які оберігають від холоду. Щодо мене, то я, мандруючи в кареті чи на возі, клав на ноги для тепла собаку, закутував їх суكونною ковдрою або вовчим хутром; лице ж, руки й ноги натирав винним спиртом, котрим змочував також панчохи, які висихали на ногах. Завдяки цим заходам я, з божою поміччю, уникнув описаних мною нещастя. Холод ще небезпечніший для того, хто не вживає гарячої їжі й питва, як це роблять українці, котрі три рази на день їдять своєрідну юшку з гарячого пива з маслом, перцем і хлібом, і цим оберігають свої нутроші від холоду». Так характеризують вольності запорізьких козаків різні письменники. Про клімат і температуру цього краю загалом можна сказати таке. Зима тут непостійна й короткочасна: вона встановлюється лише у грудні й триває три місяці - грудень, січень і лютий; морози звичайно бувають до 10, рідко сягають 20 й ще рідше 30 градусів за Реомюром; сніги нерівномірні - то дуже глибокі, то зовсім мізерні, більшими вони бувають у балках, байраках і ярах, ніж на відкритих і рівних місцях; часті зимові віхоли, або так звані пурги й хуртечі, при нестримному північно-східному чи східному вітрі бувають причиною загибелі людей і худоби; морози внаслідок відкритості місцевості відчуваються значно сильніше, ніж у захищених природою місцях: 10-градусні холоди на Запоріжжі - те саме, що 20-градусні в Білорусії. Весна розпочинається з кінця березня або з початку квітня; весняних нічних приморозків у степу не буває. Траву звичайно косять наприкінці квітня, рідше на початку травня; фрукти, овочі й злаки досягають у липні й на початку серпня. Літні грози бувають дуже часто; у середині червня зникає нічна роса; весь липень, а особливо початок серпня часто минають зовсім без дощу, внаслідок чого степи втрачають всіляку привабливість і перетворюються на суху, випалену, голу й курну рівнину. В середині серпня спека зростає настільки, що людина й худоба не витримують високої температури й невблаганного проміння пекучого південного сонця; середня температура літа в червні й липні від 15 до 20 градусів, у серпні - від 26 й вище за Реомюром; найвища температура до 45 й часом, хоча досить рідко, до 50 градусів. У північній Україні й середній смузі температура звичайно

буває дещо нижчою, ніж у східній, а особливо південній. Дощі бувають переважно хмарові й нерідко такі сильні, що зносять своїми потоками хліб, городину й навіть дрібну худобу та легкі будівлі, особливо в низовинних і глибоких місцях. З другої половини серпня знову починає сідати роса й перепадають дошки, від чого степ поступово починає зеленіти й набуває ошатного й веселого вигляду. Осінь починається з кінця вересня, взагалі ж вересень і часом початок жовтня вважаються тут найприємнішою порою року. З кінця вересня тут часом починаються тумани, котрі періодично тривають восени, взимку й навесні. Ріки тут звичайно замерзають у листопаді й лишаються скованими кригою до березня. Північно-східні й східні вітри тут приносять холод, спеку й посуху, південні й південно-західні - тепло, дощ і вологу. З усіх країн запорізьких вольностей м'якший і вологіший клімат властивий ближчим до моря й великих рік - Дніпра й Бугу.

Та якими б не були переваги чи недоліки краю, для запорізьких козаків він був обітваною країною, заповітною Палестиною, незважаючи на весь жах його пустельності, літньої спеки, зимового морозу, жакливого безводдя, згубного вітру. І чим страшнішим видавався цей край іншим, тим приваблівішим був він для запорізьких козаків. Багатьом уже сам Дніпро здавався страшним як через його дикість, так і через малодоступність. Таким диким і малодоступним робили Дніпро як його затоки, гирла, річки, гілки, озера, болота, так і його численні острови, корчі, забори й пороги. За переказом Боплана, в кінці своєї течії Дніпро мав незліченну силу островів, вкритих такою густою травою, таким непролазним очеретом і такими непрохідними й густими деревами, що недосвідчені моряки здалека приймали височезні дерева ріки за щогли кораблів, що плавають по дніпровських водах, а всю безліч островів за один суцільний величезний острів. Коли якось турки, переслідуючи запорожців, проникли на своїх галерах із Чорного моря до самої січової скарбниці, вони, піднявшись вище гирла Дніпра, заблукали серед цілого архіпелагу островів і зовсім загубилися, мов у нескінченному лабіринті з численними ходами й переходами, у незліченних гілках і непролазних очеретах ріки; тоді запорожці, кинувшись на човнах поміж очерети й дерева, потопили кілька турецьких галер, знищили багато людей і так налякали своїх ворогів, що вони ніколи потім не піднімалися вище чотирьох чи п'яти миль угору від гирла Дніпра. Поляки лише 1638 року вперше проникли у запорізькі хащі й ознайомилися з ними, вони надавали цьому знайомству надзвичайно важливого значення.

Та що значать ці острови й гілки проти дніпровських порогів? Хто не бачив порогів, хто не пробував переправлятися через них, той ніколи не зможе навіть уявити собі всього постраха і всього жаху, котрим обдає Дніпро навіть найсміливішого плавця по ньому. При вигляді страшної безодні, що вирує у дніпровських порогах, кров холодне у жилах людини, уста самі стискаються, серце мимоволі перестає битися... Уже здалеку можна відчуті близькість порогів із того страшного шуму й стогону води, котра, вливаючись у проміжки між каменями порогів, сильно шумує, люто кидається з каменя на камінь і мовби у відчай намагається вирватися з цих лабетів, мовби намагається проковтнути все своєю течією, схопити, потягти й забрати все своєю нестримною і нищівною силою. Особливо страшними бувають пороги в той час, коли на Дніпрі схопиться так звана смуга вітру. «З усіх вітрів, котрі є у міхах Еола, він - північно-східний - найбільш лютий, підступний і небезпечний. Як сила лихого ока, згубний його вплив; як чара випитої невдячності сушить груди його отруйний подих», - сказав один з еллінів про грецький вітер, і ці ж слова можна застосувати до раптового пориву вітру на Дніпрі. Цей порив викликає побоювання навіть безстрашних дніпровських лоцманів: вони відпливали від берега з барками й плотами лише в найтихішу погоду, коли вода у Дніпрі стоїть мов дзеркало й коли вона не ворухнеться жодним своїм струменем; але й серед такого затишся нерідко й цілком несподівано зриваються смуги вітру, й тоді плавцям залишається одна надія - на Бога. Ось Дніпро спокійний і тихий; у його водах, як у чистому кришталевому дзеркалі, відбивається ясне, синьо-голубе й безмарне небо. Та цей спокій оманливий. Не мине і кількох годин, як Дніпро почорніє, над ним дико завие поривчастий вітер, і вмить уся поверхня води зловісно зачорніє, швидко захвилюється й закипить білою перловою піною. Найстрашнішим буває у таких випадках Дніпро в нічну пору!..

По всьому цьому, серед безконечних гирл Дніпра, серед його глибоких лиманів, неозорих плавнів, незліченних забор, підводних корчів і диких порогів міг, не ризикуючи головою, вільно плавати лише досвідчений плавець. Серед його лісистих островів, грузьких боліт, серед невилазних і непроглядних очеретів не загубитися міг лише той, хто до дрібниць вивчив Дніпро та його річкову долину. Але ця неприступність Дніпра, ця дикість місць, цей страх пустельного безлюддя і приваблювали низових молодців, запорізьких козаків, яких не лякало ніщо й ніхто. Тут, за неприступними порогами, серед незліченних островів, непрохідних очеретів, дрімучих одвічних лісів, тут, у безплідних спекотних полях, у безводних і диких степах, тут молодці й знаходили собі надійний притулок і загальну колицу. «Січ - мати, а Великий Луг - батько!.. Степ та воля - козацька доля!..» Сюди не могла сягнути ні рука королівського чиновника, ні пана-узурпатора, ні влада коронного гетьмана, ні навіть грізні універсали грізних королів польських; тут молодцям байдужими були турки й татари, літня спека й зимовий холод, страшне безводдя і згубна посуха, дикий звір і степова молодежа.

«Ой полем, полем Килиїмським,
Та шляхом битим Гордійнським
Ой там гуляв козак Голота.
Не боїться він ні огня, ні меча, ні третього болота».

¹ Другий в наш час має назву просто «Омельник».

² Нині м. Новомосковськ Дніпропетровської обл.

³ Тобто картопля.

⁴ Горошок (Б. Грінченко).

⁵ Видра (Б. Грінченко).

⁶ Стерлядь.

⁷ 1 жовтня по старому стилю.

⁸ Сучасну назву не встановлено.

⁹ В ориг. «жежевика».

¹⁰ Чебрець. Наступна назва, очевидно, має те ж значення.

¹¹ Очевидно, брокколи - спаржева капуста.

¹² Папроцький Бартош (1543-1614) польський історик, геральдист, поет. Його праці містять відомості з історії України й козацтва.

¹³ Цей задум польського короля С. Баторія закінчився невдачею: козаки відмовилися від походу і зборів.

¹⁴ Піст перед Петровим днем (12 липня).

¹⁵ У XVII ст. - 75 польських грошів.

¹⁶ 6 травня.

¹⁷ Очевидно, м'ясопусної (в лютому).

¹⁸ Гангрена, зараження крові.

¹⁹ Гнійні нариви, болячки.

Джерело: Яворницький Д.І. Історія Запорізьких козаків. Т. 1. - Львів : Світ, 1990. - С. 38-57.
Переведення в електронний вигляд: Волкова К.Ф.

На нашому сайті Ви можете дізнатися більше про козацтво:

- [Козацтво](#)
- [Козацька доба](#)

[У разі використання матеріалів цього сайту активне посилання на сайт обов'язкове](#)